

УДК 811.161.2'373

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-44>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ «ХЛІБ» ЯК ВИЯВ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

PHRASEOLOGISMS WITH A “BREAD” COMPONENT AS A MANIFESTATION OF UKRAINIAN IDENTITY

Хожасько Ю.В.,*orcid.org/0009-0004-0049-9152**магістр української мови та літератури, зарубіжної літератури
вчитель вищої категорії зі званням старшої вчитель початкових класів
Дніпровського ліцею № 1 Дніпровської міської ради*

У статті розглянуто фразеологізми з компонентом «хліб» з позиції їх етнокультурної семантики. Окреслено коло дослідників, які вивчають концептуальну лінгвістику. Проаналізовано наукові розвідки мовознавців, зацікавлених питаннями фразеологічного фонду української мови. Звернено увагу на напрацювання в етнолінгвістичній царині, які показують висвітлення етномотивованих реалій сьогодення. Проаналізовано наявні витлумачення фразеологізмів з компонентом «хліб» в науковому обігу, що актуалізують знання мовознавців про харчову культуру українців, їхній світогляд, ментальність тощо.

В умовах сьогодення цікавість до мови та культури стрімко зростає. Можемо стверджувати, що вагомим культурно-національним потенціалом наділено фраземи з етнографічним компонентом-глутонемою «хліб», бо лінгвістичні спостереження довели, що національна українська кухня є не лише біологічною, а й культурною цінністю, яка пов'язана з етнолінгвістикою, культурологією, лінгвокультурологією, етнологією, етнофразеологією.

У роботі розглянуто вербальне вираження компонента «хліб» через опрацювання словників різних типів (словник знаків української етнокультури, словники загальномовної фразеології, фразеології творів українських письменників). Подано семантичний аналіз фразеологізмів, визначено найбільш вживані у мовленні, які розкривають риси характеру, поведінку, моральні якості, традиції та звичаї українців, ілюструють різні життєві й побутові ситуації через культуру харчування, представляють мовну картину світу.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічний компонент, етнокультура, національна кухня, глутонема, мовна картина світу.

The article examines phraseological units with the bread component from the standpoint of their ethnocultural semantics. The circle of researchers who study conceptual linguistics is outlined. The research of linguists interested in the phraseological fund of the Ukrainian language was analyzed; attention is paid to developments in the ethnolinguistic field, which show the coverage of ethnomotivated realities of today; the existing interpretations of phraseological units with the bread component in scientific circulation are analyzed, which updates the knowledge of linguists about the food culture of Ukrainians, their outlook, mentality, etc.

In today's environment, interest in language and culture has grown rapidly. We can claim that the phraseme with the ethnographic component – gluttoneme bread is endowed with significant cultural and national potential, because linguistic observations have proven that national Ukrainian cuisine is not only a biological, but also a cultural value, which relates to ethnolinguistics, culturology, linguoculturology, ethnology, ethnophrasology.

The work examines the verbal expression of the “bread” component through the development of dictionaries of various types: a dictionary of signs of Ukrainian ethnoculture, dictionaries of general language phraseology, phraseology of the works of Ukrainian writers. A semantic analysis of phraseological units is presented, the most used in speech are identified, which reveal the character traits, behavior, moral qualities, traditions, and customs of Ukrainians, illustrate various life and everyday situations through food culture, and represent a linguistic picture of the world.

Key words: phraseology, phraseological, component, ethnoculture, national cuisine, gluttony, language picture of the world.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістичній царині дослідники виявляють інтерес до мовних одиниць крізь призму культури народів, їх особливостей тощо. Наразі можна ствер-

джувати, що найдавніші звичаї та вірування, особливості бачення й сприйняття довкілля представлені у фразеології, яка є золотим фондом української мови. Дослідників цікавлять фразеологізми, які можна розглянути в системі «мова – культура – етнос», назвати своєрідним культурним кодом нації. Вважаємо, що аналіз фразем із компонентом «хліб» сприяє розкриттю особливостей національно-культурної оцінки хлібу відповідно до традицій харчування, шанобливого ставлення до нього, що і засвідчує актуальність нашої наукової праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Твердження про відображення в мові національної культури наявне у працях багатьох українських та зарубіжних дослідників, учених. В етнолігвістичних роботах В. Жайворонка, В. Кононенка, З. Коцюби, О. Селіванової, Н. Шарманової, В. Ужченка та ін. розглянуті питання про вербальне вираження культурних кодів, цінностей суспільства у зв'язку з мовними одиницями, мовою тощо. На думку Н. Шарманової, знаковим є те, що в час активізації національного відродження й самопізнання питання щодо сутності мови та її зв'язку з долею українського етносу набувають великої ваги. У процесі оволодіння етнічно маркованими ресурсами мови, які відтворюють світоглядні й аксіологічні цінності, формується етнічна ментальність і національна самосвідомість [12, с. 6]. На думку Г. Демиденко, на сучасному етапі свого розвитку етнофразеологія постає як наука про національно-мовне життя, яка вивчає результати впливу, здійснюваного на фразеосистему психологією, міфологією, віруваннями, звичаями і традиціями, побутом, загалом уявленнями про світ і місце окремої людини та народу в ньому [2, с. 65].

Мета дослідження полягає в аналізі етнокультурного контексту фразеологізмів української мови з компонентом «хліб», які можна вважати виявом української ідентичності. Джерельну базу дослідження становлять фразеологізми української мови, дібрані із загальномовних фразеологічних словників [1; 7; 8; 10; 14], словників творів українських письменників [9; 11].

Виклад основного матеріалу дослідження. За словником В. Жайворонка «Знаки української етнокультури», хліб (зменшено-пестливі – хлібець, хлібчик) – 1) харчовий продукт, що випікається з борошна, або зернова культура на пні; споконвіку хліб у великій пошані; ставлення до нього побожне, культове, бо це Божий дар; не випадково випікають його перев. у формі сонця й називають святим (відомий проклятин: «Бог би тебе хлібом побив!»); їсти його потрібно лише з непокритою головою; при ньому не можна лягтися, насилати на когось прокльони; святий хліб не слід кидати під ноги, а коли він випадково падає, його піднімають, цілують і кладуть на стіл; має обрядове значення при сватанні, заручинах, батьківському благословенні на шлюб, при новосіллі, на похороні тощо; символ щастя, розмноження, згоди, єднання, багатства; найголовніша їжа («Як є хліба край, то й під вербою рай»), її уособлення й усіх статків («Як хліб буде, то й все буде»), ознака працьовитості або ледарства («Хто товче, той хліб пече», «Завжди їдець на готовий хлібець»); з давнини хліб – ознака пошани, тому поважних людей (гостей) зустрічають хлібом – так званою українською паляницею, що має завжди сонячну круглу форму; повага до хліба («Хліб – батько, вода – мати»; «Хліб усьому голова»; хлібові приписували лікувальні властивості: рани заліплювали хлібним м'якушем; гарячий хліб притискали до лишайів, бородавок, клали в дупло хворого зуба [4, с. 618].

У харчуванні українців значне місце посідав хліб, його свято шанували. Вагому роль він відігравав у календарних звичаях і сімейних обрядах. Хлібом і сіллям зустрічали бажаних гостей. У весільній обрядовості хлібом скріплювали укладання договору: ним староста перебивав руки молодих при сватанні та заручинах. З хлібом приходили до новонародженої дитини, символізуючи тим самим побажання достатку. Хліб мав велике значення і в аграрній магії. З хлібом у гуцульських селах починали оранку (його зав'язували в хустку і клали на плуг), сівбу (буханець хліба клали у мішок з зерном) [3, с. 100].

Їжа українського народу різноманітна. Однак українці здавна і до сьогодні ставляться до хліба по-особливому, вважають його святим. Доказом цього є народні прикмети, пов'язані з ним. Якщо ненавмисно окраєць впаде додола, то його слід підняти й поцілувати. У селянській

хаті хліб завжди лежав на почесному місці – на столі, скатертині чи рушнику, щоб ніколи він не покидав сім'ю, щоб не знала вона голоду. Без хліба не можна наїстися. Хліб не передається. Якщо їсти хліб, то не можна лишати недоїдка, бо в ньому вся сила. Не можна кусати з їдою шматка двом, бо будуть «кусати» (гризтися, сваритись), а щоб того не було, то після укусу необхідно три рази мізинними пальцями взятися-рознятися. Не годиться одвертати хліб надрізаним боком до стіни, бо так люди одвертатимуться од хазяїна. Не можна хліба в сіль умочати, а треба присолювати, бо не буде хліба. Не можна викидати хліба, бо хліб святий. Хліб давати бідним через поріг не можна, бо сам збіднієш. Не можна виходити з хати, коли хліб садять у піч, бо не буде врожаю на хліб. Не можна нікого впускати до хати, коли хліб саджаєш у піч, бо станеш лисим. Не можна кусати з великого шматка хліб, бо вийдеш заміж дуже далеко від рідних. Не щипай хліба з цілої хлібини, бо лика задеруться на пальцях. Не треба нарізати хліб у молоко, бо дійки в корови поріжуться. Коли їсти, то не можна тримати великий шматок хліба, бо на тім світі будеш тримати такий камінець. Як печуть хліб і виймають із печі та як забудуть один, то як дитина того хліба поїсть, то буде дуже забудькувата. Як ідеш зажинати жита, то обов'язково треба брати буханець хліба – це для того, аби цілий рік було що їсти [13, с. 226–227].

Хліб оспівували у жнивварських піснях. Власне жнива супроводжувалися жнивними піснями із циклу, пов'язаного зі збиранням хліба. У них оспівується цінність кожної людини. Найурочистіший момент для хлібороба – обжинки, до яких приурочували найпоетичнішу, найважливішу частину жнивварських обрядодій, супроводжуваних величальними піснями [6, с. 83–84].

Отже, на думку Г. Демиденко, хліб можна вважати визначальною ознакою історії українців, їх національної культури, ментальним кодом [2, с. 65].

В українській кулінарії хліб є щоденною їжею, улюбленою святинею, про що свідчить значна кількість фразем з глутонемою «хліб» у структурному складі фразеології. Наприклад: *хліб всьому голова* – до хліба треба ставитися з повагою, адже він є найважливішою стравою у житті людини; *хліб святий* – усталена форма поважного ставлення до хліба, який є поживою як для тіла, так і для душі [14, с. 578–579]; *хліб насущний / щоденний*, бібл. – щоденна їжа; духовна пожива [7, с. 159]; *хліб насущний* – основний засіб для життя [11, с. 639–640].

Глутонема «хліб» зустрічається у стійких сполученнях, що демонструють його наявність, достаток у сім'ї, уміння українців працювати, заробляти на життя і різні потреби: *мати і хліб і до хліба* – усе мати: їсти і пити; *мати шматок хліба* – добувати засоби, необхідні для існування [14, с. 578–579]; *хліб їсти* (чий, з чого) – на чий, які засоби жити, з чого жити; *хліб мати (дати, добувати)*; *шматок (кусень) хліба мати (добувати, заробляти, шукати)* – засоби до існування (мати), заробіток (мати, шукати) [1, с. 199–200]; *завжди хліб в руках* – жити, не відчуваючи нестатків; *мати постійний заробіток* [11, с. 639–640]; *власний хліб їсти* – заробляти самостійно, жити за власний кошт [9, с. 198–199]; *хлібець чорний та святий, бо чесний* – хтось заробляє важкою чесною працею [11, 639–640]; *заробляти / заробити на хліб* – мати заробіток; *їти на свій хліб зі сл. шукати, піти і т. ін.* – мати власний заробіток, уміти заробляти собі на життя; *легкий хліб* – щось здобути без особливих зусиль. Даний фразеологізм має антонімічну пару: *тяжкий (важкий, гіркий) хліб* – заробіток, здобутий шляхом подолання великих труднощів [14, с. 578–579]; *шукати шматок (кусок, кусень і т. ін.) хліба [насущного]* – шукати засоби, необхідні для існування; *легкий хліб їсти* = [дурно (даремно, марно)] *хліб (харч) переводити (їсти)* – не приносити ніякої користі [9, с. 198–199].

Гостинність, добрі взаємини нашого народу показано в усталених конструкціях:

ділити хліб [сіль] (хліб-сіль) з ким – жити спільними інтересами; *ділити хліб і сіль з ким* – їти поруч життєвою дорогою з коханою і близькою людиною; *хліб-сіль (хліб та (і) сіль)* – символ гостинності, добрих, дружніх відносин. Побажання, щоб завжди було чим приймати гостей; *Хліба і видовиш!* – вимога юрби, що прагне задоволення своїх низьких інстинктів [14, с. 578–579]; *хліб-сіль їсти в кого* – бути на утриманні (частуватися) в кого-небудь; *приятелювати з*

ким-небудь [8, с. 240]; *хліб-сіль* – гостинність, частування, дружні взаємини [1, с. 199–200]; *хліб та (і) сіль* / *Хліб-сіль* – уживають для привітання тих, хто сидить за їдою, і побажання їм приємного апетиту [10, с. 366–367]; *зустріти з хлібом-сіллю* – щиро, приязно, з великою приємністю [11, с. 639–640]; *ділитися останнім куском хліба* – виявляти доброту, людяність у ставленні до інших [9, с. 198–199]; *давати хліб* – допомогти здобути кому-небудь засоби для існування [11, с. 639–640].

Нелегке життя, сповнене горя, бідність показують такі ідіоми: *гіркий (твердий) хліб* – нелегке життя; життя, сповнене горя, часто через докори, утиски того, хто дає засоби до існування [1, с. 199–200]; *без куска (шматка) хліба* зі сл. *залишитись* – бути зовсім бідним, без засобів для існування [14, с. 578–579]; *їсти черствий хліб* – бути бідним, жити впроголодь, погано харчуватися; *хліба нема, вийшов* – закінчився хліб [11, с. 639–640]; *шукати шматок (кусок, кусень і т. ін.) хліба [насущного]* – шукати засоби, необхідні для існування [14, с. 578–579].

Пристрасть до чого-небудь, задоволення можемо побачити у таких фразеологічних одиницях:

Хлібом не годуй кого / Хліба не давай кому – про пристрасть до чого-небудь; *хлібом не годуй* – нічого більше не треба комусь; *хто-небудь задоволений чимсь* [7, с. 159]; *голодній кумі хліб на умі* – про людину, яка думає і говорить про одне і те ж [11, с. 639–640].

Висновки. Отже, аналіз мовних фактів доводить, що хліб є одним з головних символів життя, зустрічається в щоденних обрядах (під час сватання, заручин, весілля, новосілля, похорону), є головною поживною їжею та представляє харчову культуру суспільства. Детальне вивчення фразеологізмів з глутонемою «хліб» показує, що вони позначають людську дійсність, асоціювану з багатством / бідністю, працьовитістю / ледачістю, гостинністю, які властиві українцям. Перспективу майбутніх наукових пошуків убачаємо в дослідженні та систематизації глутонемних фразеологічних одиниць національної культури, які допоможуть усвідомити витоки етносвідомості нашого народу, особливості його світосприйняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батюк Н. Фразеологічний словник. Київ : Рад. школа, 1966. 235 с.
2. Демиденко Г. Етнофразеологізми з компонентом «хліб» як ментальні маркери української ідентичності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2022. № 58. С. 64–67.
3. Етнографічні групи українців Карпат. Гуцули / за наук. ред. і уклад. С.П. Павлюка. Харків : Фоліо, 2020. 379 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
5. Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків : Фоліо, 2000. 540 с.
6. Руснак І. Український фольклор : навчальний посібник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2012. 304 с.
7. Словник фразеологізмів та сталих виразів сучасної української мови. 5–11-й класи / упоряд. О. Богданова. Харків : Вид. група «Основа», 2019. 172 с.
8. Удовиченко Г. Фразеологічний словник української мови. Т. 2. Київ : Вища школа, 1984. 384 с.
9. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / гол. ред. С. Панцьо. Тернопіль : Джура, 2010. 224 с.
10. Фразеологічний словник української мови / уклад. О. Давидова. Тернопіль : Підручники і посібники, 2019. 448 с.
11. Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник / гол. ред. С. Панцьо. Тернопіль : Джура, 2012. 748 с.
12. Шарманова Н. Етнолінгвістика : навчальний посібник / за ред. Ж. Колоїз. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.
13. Шкода М. Традиції і свята українського народу. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 384 с.
14. Ярещенко А. Сучасний фразеологічний словник української мови. Харків : Навчальна література, 2020. 640 с.